

EILER FERENC*

A kisebbségek kategorizálásának kísérlete, mint politikai fegyver a magyar-német kapcsolatokban (1930–1931)

A délkelet-európai német kisebbségek politikai, társadalmi és kulturális stratégiái az 1920-as években rendre napirendre kerültek a magyar-német diplomáciai érintkezés különböző szintjein zajló megbeszéléseken, rendszerint az államközi kapcsolatot terhelő feszültségforrásokként. Amíg a magyar fél a szomszéd államokba került német kisebbségek magyar politikai szervezetekhez fűződő viszonyával, valamint Magyarországgal kapcsolatos jövőképeivel volt elégedetlen, addig a német külügyminisztérium a magyarországi németek kulturális és oktatási igényeinek figyelmen kívül hagyását kérte számon tárgyalópartnereitől.

1930–1931 fordulóján két olyan sajtóvita is kirobbant – az egyik Romániában, a másik Magyarországon –, amelyek ezek körül a kérdések körül kavarogtak. Közös volt bennük, hogy a vitaindító cikkeket jegyző neves szerzők kísérletet tettek a kisebbségek kategorizálására, s az eredményből messzemenő következtetéseket vontak le az érintett közösségeket szerintük megillető kisebbségi jogvédelemlről. Az első vitát Rudolf Brandsch *Veszedelmes barátok* című írása váltotta ki, amely az állam iránt tanúsított lojalitás alapján osztályozta a kisebbségeket.¹ A másik diszkusszió Teleki Pál egy hírlapi hozzászólásából fejlődött ki, amelyben a szerző a kisebbségek létrejöttének módja alapján mérlegelte, hogy az egyes kategóriákba

* A szerző az MTA TK Kisebbségkutató Intézetének tudományos főmunkatársa. E-mail: eiler.ferenc@tk.mta.hu. A tanulmány az OTKA K 112448 ny. számú projekt keretében készült.

¹ Brandsch, Rudolf: Gefährliche Freunde. *Bukarester Tageblatt*, 1930. december 4.

sorolt közösségeknek a „racionalitás alapján” jár-e nemzetközi védelem?² A hozzászólók, amellet, hogy megvitatták Teleki téziseinek elméleti alapjait, kitértek a magyarországi németek helyzetére s a magyar nemzetiségpolitikára is. Bár keletkezésüket tekintve nem bizonyítható a *közvetlen* összefüggés a viták között, az általuk tárgyalt kérdések jelentőségét, a vitaindító cikkek hatását jól mutatja, hogy a főbb állítások pro és kontra beépítésre kerültek a magyar kormány 1931 márciusában Berlinbe küldött, a német-magyar kapcsolatok kisebbségi vetületét tárgyaló terjedelmes memorandumába, illetve az arra adott német válaszbá.³

A tanulmány a politikai háttér felvázolása után arra tesz kísérletet, hogy a viták elemzésével rekonstruálja a benne résztvevő felek álláspontját, mozgatórugóit, érvrendszerét, végül pedig a viták utóéletét.⁴

A német kisebbségek kérdése a magyar-német kapcsolatokban

A szomszéd államokban élő német kisebbségek politikai aktivitása a húszas években folyamatosan szálka volt a magyar kormányok szemében. A német politikai elitek ugyanis – számot vetve a realitásokkal – a magyar kisebbségek szervezeteitől teljesen független politikálásra rendezkedtek be. Felismerték, hogy a szomszéd államok területi integritásuk védelmében, s ezzel összefüggésben a magyar kisebbségek gazdasági, társadalmi és kulturális pozícióinak tervezett visszaszorítása miatt megszorító politikát fognak folytatni a magyar közösségekkel szemben, s amennyiben sorsukat hozzájuk kötik, semmi esélyük sem lesz arra, hogy érdekeiket hatékonyan megjeleníthessék a helyi, regionális, illetve országos politikai szintéren. Ráadásul az új helyzet azt a le-

² Graf Teleki, Paul: Traditionelle, freiwillige und Zwangsminderheiten. *Pester Lloyd – Morgenblatt*, 1931. február 18. 1–2.

³ Tilkovszky Loránt – Weidinger Melinda: Magyar memorandum és német válasz. I–II. *Századok*, 2003/6. 1333–1364.; *Századok*, 2004/1. 159–206.

⁴ Brandsch cikkéről lásd Glass, Hildrun: *Zerbrochene Nachbarschaft. Das deutsch-jüdische Verhältnis in Rumänien (1918–1938)*. München: R. Oldenbourg Verlag, 1996. 244–245. A Teleki cikk kapcsán kiobbant vitáról lásd Spannenberger, Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között 1938–1944*. Budapest: Lucidus Kiadó, 2005. 72–73.; Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Budapest: Osiris, 2005. 234–235.

hetőséget is felvillantotta előttük, hogy az 1918 előtti évtizedekre jellemző magyarországi asszimilációs trendet végre visszafordíthatják, de legalábbis megállíthatják. Ezek az államok ugyanis nem törekedtek a németek asszimilálására, sőt időnként, korlátozott mértékben még engedményekre is hajlandók voltak azért, hogy a német és a magyar kisebbségek együttműködésének kialakulását meggátolják. Ennek az alapállásnak az lett a következménye, hogy a német pártok többnyire nem egyeztették politikai törekvéseiket a magyar szervezetekkel, s parlamenti választási szövetséget is csupán elvétve kötöttek velük.⁵

A magyarországi politikai elit és a politika iránt érzékeny közvélemény nagy része Magyarország területi állományának vesztesége mögött a „nagy hatalmi önkény” mellett a kisebbségek „árulását” látta. Ez persze mindenekelőtt a román, a szerb, kisebb mértékben a szlovák kisebbségre vonatkozott, de a németek is ebbe a kategóriába kerültek, nemcsak Nyugat-Magyarország jelentős részének elvesztése miatt, hanem azért is, mert egyes politikai reprezentánsaik már jóval a békeszerződés aláírása előtt deklarálták (jórészt feltételekhez kötött) csatlakozásukat az utódállamokhoz, miközben a megszállt területeken élő magyarság még igyekezett dacolni a berendezkedő új állami főhatalommal.⁶

A magyar kormányzatok számára első pillanattól kezdve axióma volt, hogy az elvesztett területeket Magyarországnak egy kedvező nemzetközi konstellációban vissza kell szereznie. Külpolitikai törekvéseiknek (a gazdasági kapcsolatok mellett) ez volt az alfája és ómegája. A német kisebbségek stratégiáit is ennek fényében vizsgálták és ítélték meg kezdettől fogva – jórészt negatívan. Mivel a helyi, önkormányzati szinten kétség kívül élő napi kapcsolatok mellett az együttműködés megteremtésére irányuló magyar kezdeményezések országos szinten rendre eredménytelenek maradtak, a magyar kormányok két évtizeden keresztül igyekeztek elérni a német külügyminisztériumnál, hogy az szorítsa rá a német kisebbségek

⁵ A csehszlovákiai Magyar Nemzeti Párt csupán egyszer, 1925-ben kötött választási szövetséget két német párttal, a romániai Országos Magyar Párt pedig 1927-ben a Német Parlamenti Párttal. Egyik együttműködés sem volt hosszú életű.

⁶ *Hans Otto Roth: Unsere Beziehung zu den Magyaren.* 1926. március 15. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (továbbiakban PA AA), R 73651, számozatlan.

politikai szervezeteit a magyarokkal való revízióorientált politikai együttműködésre.⁷ A német fél azonban rendre kitért a kezdeményezés elől, reálpolitikai megfontolásokból.

A német és magyar diplomáciai érintkezésekben az érdekeket lecsupaszított formában megjelenítő mondatok mögött komoly elvi jellegű ellentétek is meghúzódtak. A magyar felfogásban, – pontosabban a szomszéd államokhoz került németek, szlovákok és zsidók irányába közvetített propagandában – a két világháború között is érvényben maradt az egy és oszthatatlan politikai magyar nemzet koncepciója. Mivel a politikai elit az elcsatolt területekre továbbra is úgy tekintett, mint Magyarország jövőben visszaszerzendő régióira, nem tudta elfogadni azt, hogy a német kisebbség ezzel a koncepcióval szakított – részben reálpolitikai okokból, részben a nemzeti öntudat ébredése miatt. A magyar kormányok ezért a várt területi revízió társadalmi hátterének fokozatos beszűkülése miatt aggódva figyelték a korábban lojálisnak tekintett németek önálló politikai ambícióit.

Eközben az új határokon belül egyre inkább a nemzet etnocentrikus felfogása nyert teret, aminek egyik fontos következménye az lett, hogy a magyarországi németek politikai mozgásterét minimálisra korlátozták, érdekképviseleti szervezetének kulturális és főleg oktatási igényeit pedig nem elégítették ki.⁸ A politikai mozgáster szűkítése mögött egyértelműen a folyamatosan a közvélemény nyomására hivatkozó kormányok álltak. Az oktatási kérdésekben azonban már nem elsősorban a kormányzatok stratégiája játszott meghatározó szerepet, hanem az a tény, hogy az iskolák többségének fenntartói az egyházak voltak, amelyek esetenként az államhatalommal is dacolva akadályozták meg, vagy legalábbis igyekeztek megakadályozni a német tannyelvű oktatás bevezetését a német többségű településeken, többnyire a békeszerződés következményeire hivatkozva, a nemzetietlenség vádját elkerülni kívánva.⁹

⁷ *Welczek, budapesti német követ jelentése a német külügyminisztériumnak.* Budapest, 1925. augusztus 27. PA AA, R 60462, számozatlan.

⁸ A magyarországi németekkel szemben a Bethlen-korszakban alkalmazott nemzetiségpolitikáról összefoglalóan lásd Seewann, Gerhard: *Geschichte der Deutschen in Ungarn. Band 2: 1860 bis 2006.* Marburg: Verlag Herder-Institut, 2012. 232–256.

⁹ Tilkovszky Loránt: Nemzetiségi anyanyelvű oktatás Magyarországon a katolikus elemi népiskolákban. 1919–1944. *Századok*, 1995/6. 1257–1258.

A német kormányok alapállása a magyar elképzelésekkel nem volt összeegyeztethető sem a húszas, sem a harmincas években, ezért ebben a kérdésben a tárgyalásokba eleve bele volt kódolva a sikertelenség. A húszas években, Gustav Stresemann külügyministersége idején a délkelet-európai német kisebbségekkel kapcsolatban már egyértelműen a kultúr-nemzet koncepciója élvezett prioritást.¹⁰ Németország az adott kisebbség kulturális, oktatási, gazdasági törekvései érdekében igyekezett lobbizni az érintett államoknál, anyagilag is támogatta őket, miközben eszébe sem jutott, hogy ezek valaha is német állami főhatalom alá kerülhetnének. Legfőbb célja az volt, hogy az érintett közösségek az adott helyzetből a lehető legtöbbet hozzák ki a maguk számára, s a kétoldalú kapcsolatokban lehetőleg ne jelenjenek meg feszültségforrásként.

A fentiek következtében a nemzetiségpolitika anyaállami irányítói külső kisebbségeikhez fűződő viszonyuk tekintetében is eltérő stratégiát követtek. Budapest elvárta a magyar kisebbségek jelentősebb politikai szervezeteitől, hogy azok olyan, vele egyeztetett politikát folytassanak, amely Magyarország hosszú távú, revízióra fókuszáló érdekeinek megfelelő.¹¹ (Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a magyar pártok többnyire ellenzéki szerepre rendezkedtek be.) A berlini illetékesek ezzel szemben a stresemanni időszakban mindenképpen, de lényegében Hitler hatalomra kerüléséig megszorításokkal ugyan, de szabad kezut adtak kisebbségeiknek politikai stratégiáik kialakításában: maguk döntöttek arról, hogy paktumpolitikát folytatnak, ellenzéki szerepre rendezkednek be, vagy szövetséget kötnek valamelyik országos többségi párttal.¹² Berlinben ráadásul osztották a kisebbségek azon véleményét – még ha a magyar féllel természetesen ezt nem is közölték hivatalosan –, hogy a délkelet-európai némettség érdekeit nem szolgálná a túlzottan szoros együttműködés a magyar politikai szervezetekkel, mert ebben az esetben az irreden-

¹⁰ *Stresemann birodalmi külügyminiszter körirata*. Berlin, 1925. január 13. In: *Akten zur deutschen auswärtigen Politik* (a továbbiakban ADAP) 1918–1945. Serie A, Band XII. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1994, 42–49.

¹¹ Jó példa erre, hogy a délszláv államban működő Magyar Párt két parlamenti képviselőjét 1928. október 24-én Budapestre rendelték, ahol a miniszterelnök keményen értésükre adta, hogy elégedetlen eddigi parlamenti munkájukkal. Sajti Enikő: *A jugoszláviai magyarok politikai szervezkedésének lehetőségei és korlátai 1918–1941*. *Regio*, 1997/2. 16.

¹² Tilkovszky – Weidinger, 2004. 191–193.

tizmus árnya azonnal rájuk vetülne, s így politikai, gazdasági és kulturális mozgásterük a magyarokéhoz hasonló szintre süllyedne.¹³ Nem is beszélve arról, hogy Németország régióbeli pozícióinak erősítését is jobban szolgálta az államhatalomhoz lojális kisebbségek képe, mint az utódállamokban destabilizáló tényezőnek tekintett irredenta megítélés.

A magyar-német tárgyalásokon a kisebbségi együttműködés lehetőségének megvitatásakor a harmincas évek közepéig kivétel nélkül a magyar fél volt a kezdeményező, míg a német partnerek ebben a kérdésben defenzív szerepbe szorultak. Azonnal megtalálták azonban a magyar offenzíva ellenszerét: amikor a kérdés napirendre került, annak hangsúlyozása mellett, hogy nincs közvetlen politikai befolyásuk a német szervezetekre, rendre arra hivatkoztak, hogy a német kisebbségek számára is vonzóbb lenne az együttműködés gondolata, amennyiben a magyarországi németek helyzetét a kormány megnyugtatóan rendezné. Ezzel ugyanis kimondatlanul is azt deklarálná, hogy a „visszatérés” esetén nemzetiségi-kulturális igényeik kielégítésre kerülnének.¹⁴ Ez természetesen így önmagában nem volt igaz, de jó tárgyalási technikának bizonyult, mert ezzel a német kisebbségekről a felelősséget azonnal áthárították a magyar tárgyalópartnerre.

A német kisebbségek politikai együttműködési készsége, illetve annak hiánya 1923-tól kezdve jelent meg rendszeresen a diplomáciai érintkezések egyik napirendi pontjaként. A kérdés természetesen már korábban is foglalkoztatta a magyar felet, de mindaddig a magyar és német kisebbségek politikai szervezetei, illetve a társadalmi szervezetek exponensei közötti megbeszéléseken merült fel csupán a téma. A szomszéd államokban élő német kisebbségek a magyar kezdeményezésekről természetesen rendszeresen tájékoztatták a német külügyminisztériumot, illetve a németországi társadalmi szervezeteket, mindenekelőtt a térségben magát aktivizáló Schutzbundot. Az éppen Budapesten tartózkodó temesvári német politikus, Kaspar Muth például 1922 szeptemberében arról informálta a Schutzbund vezetőjét, Carl Loescht, hogy az utódállamokban a német szervezetek a

¹³ *Kirchholtes bukaresti német követ a német külügyminisztériumnak*. Bukarest, 1931. május 4. PA AA, R 73652, számozatlan.

¹⁴ *Roediger követségi tanácsos feljegyzése*. Berlin, 1930. november 15. In: *ADAP, Serie B, Band XVI.*, 151.

magyar területi integritás gondolatától már teljesen eltávolodtak. Muth a kérdést a magyarországi németek helyzetének vizsgálatába ágyazva fejtette ki, s kíméletlen sajtókampányt helyezett kilátásba a magyar nemzetiségpolitika „leleplezésének” szándékával.¹⁵ A korábban Berlinben „magyaronnak” tartott politikus véleménye nem volt egyedülálló, mivel az az évben alakult Európai Német Népcsoportok Szövetsége is foglalkozott már a témával. Mivel úgy látták, hogy a régióban *politikai és kulturális* szempontból messze a magyarországi németek sorsa a legnehezebb, elhatározták, hogy a kérdést folyamatosan napirenden tartják majd a sajtóban.¹⁶ A német külügyminisztériumnak tehát a hivatalos tárgyalásokon már nem kellett mást tennie, csak a német kisebbségi vezetők álláspontját képviselnie, amikor a kisebbségi együttműködés lehetőségének kérdését junktimba hozta a magyarországi németek helyzetének javításával.

1923. május végére az Auswärtiges Amt már véglegesen magáévá tette a német kisebbségi politikusok álláspontját, s egyenesen arra szólította fel régióban állomásozó követeit, hogy a német kisebbségi vezetők helyezték nyomás alá az utódállamok magyar politikusait, hogy azok – lényegében saját érdekében – járjanak közben Budapestenél a magyarországi németek ügyében. „Nemrégiben a jugoszláviai német képviselők a parlamentben nem képviselt magyar politikusokkal kerek pereg közölték, hogy amíg a magyarországi németek nem kapják meg ugyanazokat a jogokat, mint amit a magyarok maguknak az elszakított területeken követelnek, nem lehet szó a jugoszláviai némettség és magyarság együttműködéséről.”¹⁷

Bethlen még ugyanezen év augusztusának elején arra kérte a német külügyminisztériumot Welczeck követen keresztül, hogy amennyiben annak nincs kifogása az ötlet ellen, megbízható magán-személyeken keresztül juttassák az erdélyi német – különösen a szász – vezetők tudomására, hogy a (német) külügyminisztériumnak nincs fenntartása az ellen, hogy felvegyék a kapcsolatot a magyar

¹⁵ Carl Loesch beszámolója a német külügyminisztériumnak magyarországi utazásáról. Berlin, 1922. szeptember 21. PA AA, R 4173, 5-6.

¹⁶ Tilkovszky Loránt: A weimari Németország és a Duna-medence német kisebbségei. *Századok*, 1980/2. 214.

¹⁷ Köpke, Freytag bukaresti német követnek. Berlin, 1923. május 30. PA AA, RAV Budapest, 30. 4.

vezetőkkel. A követ ugyan az ötletet alapvetően jónak tartotta, de közölte a miniszterelnökkel, hogy a szászok politikai lépéseire Berlinnek valójában alig van befolyása, s nem lepődne meg azon, ha azok el akarván kerülni az irredentizmus látszatát, nagyon is óvatosak lennének a felvetéssel kapcsolatban.¹⁸ Welczeck jól ítélte meg a helyzetet, mert Bethlen kezdeményezése nem talált pozitív fogadtatásra. Az együttműködés kérdése ezután csaknem másfél évig háttérbe is szorult, mivel a kisebbségi tárgyú megbeszéléseken kiszorította azt a magyarországi nemzetiségi oktatást szabályozó rendelet, a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület megalakítása, valamint a két ország népszövetségi tagságának kérdése.

1925 nyarán azonban történt valami, ami a német és magyar kisebbségek együttműködését sürgető Bethlent ismét bizakodással töltötte el. Ewald Ammende észtországi német újságíró megalapította az Európai Nemzetiségi Kongresszust, s ezzel – úgy tűnt – megvalósíthatóvá vált a kisebbségek egymáshoz való közelítése.¹⁹ A miniszterelnök azonnal élt is a kínálkozó lehetőséggel, s a magyar kisebbségi pártok vezető politikusait beléptette a szervezetbe. Meglepetésére azonban a *Wilhelmstrasse* elzárkózott az ötlet támogatásától, és mindent el is követett azért, hogy az első konferencia összeülését megakadályozza.²⁰ Ammende szervezőmunkája ugyanis párhuzamosan zajlott a locarnói konferencia és Németország Népszövetségbe való belépésének előkészítő tárgyalásaival, és a külügyminisztérium munkatársai nem láttak garanciát arra, hogy az összejövétel nem fajul irredenta demonstrációvá, ami a német tárgyalási pozíciókat megnehezíthette

¹⁸ Welczeck, budapesti német követ beszámolója Khuen-Héderváry Sándorral folytatott megbeszéléséről. Budapest, 1923. augusztus 8. PA AA, R 74174, K 110247–48.

¹⁹ A szervezetről lásd Bamberger-Stemmann, Sabine: *Der Europäische Nationalitätenkongreß 1925 bis 1938. Nationale Minderheiten zwischen Lobbytivismus und Großmachtinteressen*. Marburg: Verlag Herder-Institut, 2000.; Eiler Ferenc: *Kisebbségvédelem és revízió. Magyar törekvések az európai Nemzetiségi Kongresszuson (1925–1939)* Budapest: Gondolat, 2007.

²⁰ Freytag, bukaresti német követ jelentése a német külügyminisztériumnak. Bukarest, 1925. szeptember 18. PA AA, R 60462, számozatlan.

volna.²¹ Az elutasító hozzáállás kifejtése során leggyakrabban felmerülő érv azonban természetesen az volt, hogy a kezdeményezés veszélyezteteti néhány német kisebbség belpolitikai helyzetét.²²

Az első konferencia az Auswärtiges Amt rosszállása ellenére is összeült – a német kisebbségek részvételével és a magyar kormány titkos anyagi támogatásával. A Wilhelmstrasse azonban csak 1928 után támogatta aktívan az időközben intézményesült együttműködést, amikor belátta, hogy az valójában nem veszélyezteteti sem a kisebbségek, sem Németország érdekeit. A magyar miniszterelnökség és külügyminisztérium illetékeseinek pedig hamarosan rá kellett jönniük arra, hogy a remélt, utódállamokon belüli együttműködés megteremtéséhez a Kongresszus egyáltalán nem fog hozzájárulni.

A Bethlen-korszak legfontosabb olyan magas szintű megbeszélése, amelyen a német kisebbségek jelene és jövője is szóba került, Bethlen István berlini látogatása során, 1930. november 22-én zajlott a magyar kormányfő és Curtius külügyminiszter között.²³ A német külügyminisztert a látogatás előtt alaposan felkészítették munkatársai. Azt tanácsolták neki, hogy amennyiben az együttműködés kérdése napirendre kerül, a probléma lényegi vonatkozásait kerülje meg azzal, hogy a kisebbségek egyáltalán nem utasítják el az együttműködés lehetőségét, s emelje ki azt a tényt, hogy az Európai Nemzetiségi Kongresszus keretében ez lényegében már meg is valósult. Menekülő útvonalként pedig azt javasolták, hogy szükség esetén vesse fel Bethlennek a közös népszövetségi petíciók benyújtásának lehetőségét. Külön kihangsúlyozták azonban, hogy említse meg a magyarországi németek helyzetének pozitív rendezését, mint a Magyarország iránti vonzerő előfeltételét.²⁴

²¹ *Welczek, budapesti német követ jelentése a német külügyminisztériumnak Bethlennel folytatott beszélgetéséről.* Budapest, 1925. augusztus 27. PA AA, R 60492, számozatlan.

²² *Gen. Konsul Müller feljegyzése a nemzetközi kisebbségi kongresszus ügyében történekről.* 1925. szeptember 5. PA AA, R 60462, számozatlan.

²³ A látogatásról és közvetlen előzményeiről lásd Tilkovszky, Loránt: *Die Entfaltung der Krise der deutschen Bewegung in Ungarn (1930-1932).* *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1980/1–2. 122, 127.

²⁴ *Roediger követségi tanácsos feljegyzése.* Berlin, 1930. november 15. *ADAP*, Serie B, Band XVI., 151.

A magyar miniszterelnök a megbeszélés politikai kapcsolatokat érintő részében ki is tért a német kisebbségek kérdésére. A magyarországgal kapcsolatban felhozta a németországi társadalmi szervezetek agitációjának szerinte káros hatását, amelyet alkalmasnak tartott arra, hogy a magyarországi németeknek az állammal szembeni lojalitását is megingassa. A külügyminiszter azzal hátrította el a vádat, hogy neki nincs tudomása arról, hogy ezek a szervezetek politikai tevékenységet folytatnának, s nyilvánvaló, hogy itt valami félreértésről van szó. A jugoszláviai és csehszlovákiai németek kapcsán Bethlen úgy vélte, hogy ezeket a Birodalomból magyarellenes szellemben befolyásolják. Curtius szerint viszont a jugoszláviai németek szívesen együttműködnének a magyar kisebbséggel, bár a taktikai lépések tekintetében a politikai célkitűzések különbözősége miatt természetesnek tekinthetők a fellépésben való árnyalatnyi különbségek. (A külügyminiszter ezen a ponton építette be a beszélgetésbe a magyarországi németek helyzetének kedvező rendezése esetén fellépő vonzerő kérdését.) Csehszlovákia esetében mindössze annyit közölt, hogy az ottani pártok politikai aktivitásába Németország nem avatkozik bele, s tevékenységét a kulturális igények támogatására korlátozza.²⁵

A tárgyalásnak mindenesetre volt egy fontos hozadéka, mégpedig az, hogy kitermelte a két világháború közötti magyar-német kisebbségi együttműködés lehetőségeit vizsgáló dokumentumok közül talán a legfontosabbat. A tárgyalópartnerek ugyanis megegyeztek abban, hogy a magyar fél összeállít egy emlékeztetőt a kisebbségi kérdés két államot érintő aspektusairól, amelynek megtárgyalására egy közös bizottságot állítanak fel.²⁶ A nagy terjedelmű emlékeztető 1931. március elején készült el, az annál jóval rövidebb választ pedig a jugoszláviai, romániai és csehszlovákiai német követek, valamint kisebbségi politikusok véleményének bekérése után december 1-én juttatta el a Wilhelmstrasse Budapestre.²⁷

²⁵ *Feljegyzés aláírás nélkül (valószínűleg von Heeren)*. Berlin, 1930. november 25. ADAP, Serie B, Band XVI, 193-194.

²⁶ Uo. 194.

²⁷ *Von Hassel, belgrádi német követ: Politischer Bericht*. Belgrad, 1931. április 10. PA AA, RAV Belgrad, 33/4. Számozatlan.; *Kirchholtes, bukaresti német követ a német külügyminisztériumnak*. Bukarest, 1931. május 4. PA AA, R 73652, számozatlan.

A hírlapi vitákat elindító, 1930 decemberében és 1931 februárjában keletkezett, Rudolf Brandsch és Teleki Pál által jegyzett cikkek tételmondatai integráns részét képezték mind a magyar memorandumnak, mind a német válasznak – csak éppen ellenkező előjellel.

„*Veszedelmes barátok*”

Rudolf Brandsch 1930. december 4-én jelentette meg a *Bukarester Tageblatt*-ban a *Gefährliche Freunde* (Veszedelmes barátok) című cikkét.²⁸ Bár az írást eredetileg a szász politikai eliten belül hosszú hónapok óta dúló harc egyik állomásának szánta, s mindenekelőtt a kormány által régóta beígért kisebbségi törvény jellegéről fogalmazott meg a szász elit álláspontjához képest különvéleményt, a kisebbségek osztályozásával, valamint azzal, hogy a dehonesztáló cím mindenki számára dekódolhatóan a magyarokra vonatkozott, komoly vihart kavart mind a szász, mind a magyar politikai elit között.

Brandsch cikkében azt az álláspontot képviselte, hogy elegendő a belső kisebbségi jogok szabályozására egy – jellegénél fogva laza – kerettörvény elfogadása, amelyet a későbbiek során a kormányok végrehajtási utasításokkal, rendeletekkel töltenének meg tartalommal. Mivel ebben a kérdésben (is) már hosszú ideje vitatkozott szász politikustársaival, s ismerte azok véleményét, akik – hasonlóan a magyar képviselőkhöz – egy részletesen szabályozott, minden kisebbségre vonatkozó törvényt követeltek, a kisebbségek klasszifikációjával, illetve az abból levonható következtetésekkel kívánta álláspontját alátámasztani. Eszerint a (mindenkori) állam abban érdekelt, hogy integritását biztosítsa, gazdasági, kulturális, szociális téren megteremtse a fejlődés lehetőségeit, s a kisebbségi kérdést csak másodlagos fontosságúnak tekinti. Mivel a kisebbségek nem egyformák, s nem ugyanazon célok mentén szervezik közösségeiket, nem lehet egységes – uniformizált – szabályok szerint megteremteni törvényes védelmüket. Három típust különböztetett meg egymástól: az elsőbe azok a kisebbségek tartoztak, amelyek az önszerveződés alacsony fokán álltak, vagy bár léteztek, nem léptek

²⁸ Brandsch, 1930.

fel közösségként; a másodikba a lojális, szervezett, de érdekeiket az állammal való együttműködésben érvényesíteni kívánók (németek); a harmadikba pedig azok, akik valójában megkérdőjelezik az adott állam integritását, külpolitikai cél, jelesül a területi revízió mozgatta politikai aktivitásukat (magyarok). A politikus ezért legitim stratégiának tartotta, hogy a kormányzatok a kisebbségekhez a nekik juttatott engedményekkel, ajánlatokkal külön-külön viszonyuljanak, s hangsúlyozta, hogy minden kisebbségnek érdeke, hogy a németek erős pozíciót harcolhassanak ki maguknak, mivel annak a későbbiekben a többiek is haszonélvezői lehetnének. Gondolatait azzal zárta, hogy nem érti a szász politikusok érzékenységét ebben a kérdésben, hisz a romániai német politikusok valójában a fent említett szellemben járnak el az impériumváltás óta.

A politikus álláspontja a beígért kisebbségi törvényről a szász vezetők számára nem volt újdonság, de felháborította őket, hogy a köztudatban a „kisebbségi szolidaritásról” élő elképzeléseket alapjában megkérdőjelező érvelésről előre nem egyeztetett velük, s hogy mondandóját a magyarokra hegyezte ki, nehéz helyzetbe hozva ezzel a szász vezetést.²⁹ 1929-ben egyszer már nagy vonalokban kifejtette ugyan véleményét a kérdésről, de akkor még a kisebbségek eltérő helyzetének, igényeinek illusztrálására a gagauzokat és a németeket hozta fel példaként.³⁰ Már akkor is nyilvánvaló volt azonban, hogy Brandsch szerint a fő törésvonal a németek és a magyarok érdekei között húzódik ebben a kérdésben.³¹

A cikk körül örvénylő vita háttérében a Hans Otto Roth és Rudolf Brandsch közötti hatalmi harc állt. Brandsch extrovertált személyisége, és az a tulajdonsága, hogy hajlamos volt minden elért eredményt saját kapcsolati hálójának és aktivitásának betudni, egyre kevésbé volt szimpatikus Rothnak és szövetségeseinek. Sokkal nagyobb problémát jelentett azonban, hogy Brandsch politikai lépéseiben hajlamos volt önhatalmúlag, a szász intézményi vezetők

²⁹ Sitzungsprotokoll der Deutschen Partei. Bukarest, 1930. december 21. In: Popa, Klaus (Hrsg.): *Die Rumäniendeutschen zwischen Demokratie und Diktatur. Der politische Nachlass von Hans Otto Roth 1919–1951*. Frankfurt am Main: Lang Verlag, 2003. 306.

³⁰ Dr. Hans Otto Roth richtet sich an die Leitung des Deutsch-sächsischen Volksrates für Siebenbürgen in Hermannstadt. Hermannstadt, 1930. október 2. In: Popa, 2003. 290.

³¹ Uo.

előzetes megkérdezése nélkül eljárni.³² Arról nem is beszélve, hogy a nyilvánosság előtt megvádolta párttársait azzal, hogy egy Roth körüli néhány fős csoport egymást támogatva intézi a szász közösség gazdasági ügyeit.³³ A hatalmi harc kirobbanásában az emberi tényező mellett a szászok, illetve a romániai németek követendő politikai stratégiájának kérdésében vallott eltérő álláspontok is komoly szerepet játszottak. Brandsch jó viszonya a Nemzeti Parasztpárt vezetőivel, mindenekelőtt Iuliu Maniuval széles körben ismert volt. Neki is komoly szerepe volt abban, hogy a németek 1928-ban a Roth által támogatott kisebbségi paktumot felmondva, Maniu pártjával léptek választási szövetségre.³⁴ Roth és a szász politikusok többsége nem volt híve annak, hogy a németek bármelyik országos párt mellett lehorgonyozzanak, s a kisebbségi blokk eszméjéről sem voltak hajlandók egyszer s mindenkorra lemondani. Nem is beszélve arról, hogy Brandsch feszült viszonyát a magyar politikusokkal egyre inkább tehernek érezték.

Brandsch álláspontját a Roth-hoz közelálló *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt* vezércikkei szedték ízekre. Ezeket ugyan többnyire nem szignálták, de minden bizonnyal Emil Neugeboren és Hans Plattner, az újság vezetői álltak mögöttük. A magyar *Ellenzék* is foglalkozott a kérdéssel, de a legfontosabb, a magyar politikai elit álláspontját tükröző cikket Jakabffy Elemér, az Országos Magyar Párt alelnöke, a *Glusul Minorităților (Stimme der Minderheiten)* főszerkesztője jegyezte a témában.³⁵ Brandsch ugyan végig kitartott cikkében megfogalmazott tételei mellett, de a szász sajtóból érkező pergőtűz miatt igyekezett kijelentéseinek élet tompítani, s az *Ellenzék*nek leadott közleményében álláspontjának racionális voltával érvelt.³⁶

Brandsch a romániai belső kisebbségi jog tervezett szabályozásával kapcsolatos álláspontját egy nemzetközi szervezet egész világra kiterjesztendő kisebbségvédelmi jogi szabályozásával

³² Uo.

³³ Uo. 298.

³⁴ A kisebbségi blokk felmondásáról, s következményeiről lásd Jancsó Benedek: Romániai német politika a Maniu-kormány alatt. *Magyar Szemle*, 1929/1–4. 332–334.

³⁵ Dr. Jakabffy, Elemér: „Gefährliche Freunde” oder gefährlicher Freund? *Glusul Minorităților*, 1931. január. 1–8.

³⁶ Zum Dritten Mal! *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt*, 1931. január 11. 1–2.

kapcsolatos javaslatának kritikájából vezette le. Eszerint a konferencián maguk a kisebbségi képviselők is elleneztek az ötletet, mondván, hogy olyan sokféle kisebbség létezik, hogy sohasem lehetne közös nevezőt találni az elképzelt törvény megszövegezésénél. Ez pedig a kisebbségvédelmet elszabotálni kívánó államok malmára hajtaná a vizet. Legfontosabb állítása az volt, hogy a kerettörvény elfogadásával Romániában legalább előrelépés történne ezen a téren. Míg egy általános, minden kisebbségre vonatkozó törvényjavaslatot valójában életképtelen ötletnek tartott, a pragmatikus megközelítést, az állam érdekének figyelembevételét javasolta olvasóinak – valójában a szász politikai elitnek. A német és a magyar kisebbségek adottságaiból levezethető különböző érdekek tudomásulvételét sürgette, s a romániai németek érdekképviselőtének a magyar politikáról való leválasztását sugalmazta.

Brandsch álláspontjával szemben a szász vezetők többsége elfogadhatatlannak tartotta, hogy a beféért törvény csupán egy kerettörvény legyen.³⁷ Ennek legfőbb oka az volt, hogy nem bíztak abban, hogy a román állam később valódi tartalommal töltené meg azt, s attól tartottak, hogy egyszer s mindenkorra letudottnak tekintené kötelezettségét ebben a kérdésben. A másik érvük az volt, hogy a kormányok a törvényt feltehetően a kisebbségek ellen használnák fel, mégpedig úgy, hogy kijátszanák őket egymással szemben. Az újságokban ugyan nem beszéltek róla, de attól is féltek, hogy a törvény azt is lehetővé tenné, hogy a különböző régiókban élő német kisebbségi csoportokat – kedvezmények juttatásával – szükség esetén egymás ellen fordítsa, s megbontsa az amúgy is csak nehezen létrehozott egységet.³⁸

Természetesen az érvek között felmerült a kisebbségi szolidaritás kérdése is. Azzal vádolták ugyanis Brandsch-ot, hogy senkivel nem egyeztetett fellépése alkalmas arra, hogy az Országos Magyar Pártot szembefordítsa a német politikai érdekképviselővel, s ezzel korlátozza a szász politika alapelvét, a minden irányba megőrzendő

³⁷ Erklärung der Deutschen Partei. *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt*, 1930. december 23. 1.

³⁸ Abschrift eines Schreibens H. O. Roths, Vorsitzender der Deutschen Partei, an die Mitglieder des Schlichtungsausschusses des deutsch-sächsischen Volksrates für Siebenbürgen in der Angelegenheit Brandsch. Hermannstadt, 1930. november 13. In: Popa, 2003. 303.

mozgásszabadságot.³⁹ A szolidaritás kérdését emelte ki Jakabffy Elemér is „*Veszedelemes barátok*” vagy *Veszedelemes barát?* című elemzésében.⁴⁰ Emlékeztetett arra, hogy Brandsch alapállása ellentétes az 1928-as, akkor még kisebbségi választási paktumban gondolkozó politikus véleményével. Akkoriban ugyanis még a Nemzeti Liberális Párttal szemben a kisebbségek egységfrontjának gondolatát részesítette előnyben. Ennek egyik fontos megnyilvánulásként pedig maga is aláírt egy szándéknyilatkozatot a romániai kisebbségek képviselőivel együtt az Európai Nemzetiségi Kongresszuson.⁴¹ Ebben többek között kijelentették, hogy a romániai népcsoportok nemzeti-kulturális érdekei azonosak, kapcsolataikat a jövőben formalizálni kívánják, és egységesen alakítják ki álláspontjukat a kormány által beharangozott nemzetiségi törvénnyel kapcsolatban. Együttal pedig elvárják, hogy a kormány az előkészítő munkálatokba bevonja képviselőiket. A megállapodás szövegének közreadásával, valamint Brandsch három hónappal későbbi pálfordulásának bemutatásával Jakabffy a német politikus erkölcsi tartását vonta kétségbe. Végül pedig felhívta a figyelmet arra, hogy az olaszországi, sziléziai és a szudéta-vidéki németek ugyanabban a helyzetben vannak, mint a magyarok.

A Német Parlamenti Párt nevében Roth december 22-én hivatalosan is elhatárolódott Brandsch álláspontjától, a politikus magánvéleményének nevezve azt.⁴² Két fontos, a brandsch-i felfogással homlokegyenest ellenkező alapelvet fogalmazott meg: eszerint a német kisebbség egy egységes, minden kisebbségre vonatkozó, részletekbe menően kidolgozott kisebbségi törvény elfogadásában érdekelt, valamint hogy sem joga, sem lehetősége sincs a többi kisebbség államhatalomhoz fűződő viszonyát bármilyen formában befolyásolni. Ez a deklaráció, valamint az a tény, hogy a Német-szász Néptanács január 20-i ülésén elfogadta az állásfoglalást, Brandsch teljes vereségét jelentette ebben a kérdésben.⁴³

³⁹ Glass, 1996. 244–245.

⁴⁰ Jakabffy, 1931.

⁴¹ A megállapodás szövegét lásd *Sitzungsbericht des Kongresses der Organisierten Nationalen Gruppen in den Staaten Europas: Genf 1928*. Wien – Leipzig: Braumüller, 1928. 158–159.

⁴² Sitzungsprotokoll der Deutschen Partei. Bukarest, 1930. december 21. In: Popa, 2003. 306.

⁴³ Glass, 1996. 245.

A cikk körül kirobbant botrány egy állomása volt annak a folyamatnak, amelynek eredményeként Brandsch befolyása a szász politikai eliten belül visszaszorult. Igaz ugyan, hogy négy hónap múlva Iorga egy ügyes húzással a német és a magyar párt megütközésére Brandsch-ot nevezte ki kisebbségi államtitkárnak, de ez nem járt együtt a szász Néptanácson belüli befolyásának erősödésével.⁴⁴ Sőt, a vita következményeként le kellett mondania az Európai Német Népcsoportok Szövetségének elnöki posztjáról is.⁴⁵ A Brandsch ellen folytatott támadások ezután sem szüntek meg teljesen, sőt 1933-ban Emil Neugeboren egy nagyobb terjedelmű pamfletet jelentetett meg róla, amelyben részletesen tárgyalta a *Gefährliche Freunde* körüli eseményeket is.⁴⁶ A romániai magyar politikusok sohasem bocsátották meg neki a cikket. Amúgy sem kedvelték Brandsch-ot, részben 1918 előtti parlamenti tevékenysége miatt, részben pedig azért, mert ő állt a Romániának hűséget fogadó német medgyesi deklaráció megfogalmazása mögött.⁴⁷ Ettől kezdve a szász politikai eliten belül Brandsch körül zajló vitákról nemcsak a magyar napi sajtó, hanem Jakabffy lapjai is rendszeresen tudósítottak.

„Hagyományos, önkéntes és kényszerkisebbségek”

Teleki Pál két és fél hónappal Brandsch cikkének megjelenése után publikálta híres/hírhedt *Hagyományos, önkéntes és kényszerkisebbségek* című hozzászólását a *Pester Lloyd* hasábjain. A két cikk között nem dokumentálható ok-okozati összefüggés, de kizárt, hogy Teleki ne ismerte volna a Brandsch-cikk körül kirobbant vitát. Nincs írásos nyoma annak, hogy a volt miniszterelnök egy könyv kapcsán kavargó vitába beszállva kívánt volna „üzenni” a német kisebbségeknek, de nem kizárt, hogy a friss élmény motiválta régóta kikristályosodott nézeteinek papírra vetésére. Ez utóbbi gyanút erősíti az a tény is, hogy a Bethlen-Curtius megbeszélés folyamánként felállítani tervezett, német-magyar kisebbségi kapcsolatokat tisztázni

⁴⁴ Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. dec. 1-től 1940. aug. 30-ig.* Budapest: Studium, 1941. 105.

⁴⁵ Bamberger-Stemmann, 2000. 192.

⁴⁶ Neugeboren, Emil: *Unsächsisches Führertum: eine Abrechnung mit Rudolf Brandsch.* Hermannstadt: Schlosser, 1933.

⁴⁷ Glass, 1996. 82.

kívánó bizottság egyik tagja ő maga lett volna.⁴⁸ A német kormányhoz 1931 márciusában eljuttatott magyar memorandumban pedig a cikkében megfogalmazott tételek rendre visszaköszönnek, sőt utalás történik a Brandsch-ügyre is. Persze az is elképzelhető, hogy ebben Telekinek nem volt *konkrét* szerepe, s a miniszterelnökség tájékozott munkatársai csupán beépítették a szövegbe a két politikus szakértők által természetesen ismert álláspontjait.⁴⁹

A vitaindító cikk Domokos László *Magyar feltámadás* című kötetének ismertetése volt.⁵⁰ Domokos könyve rendkívül erős társadalomkritikát fogalmazott meg, aminek valójában csak egy szelete foglalkozott a nemzetiségi kérdéssel.⁵¹ A szerző elhibázottnak tartotta az elmúlt évtizedek többnyire asszimilációt eröltető nemzetiségpolitikáját, ami szerinte egyenesen vezetett Trianonhoz. A revízió (nemzetiségeket érintő) előfeltételének a következő lépéseket tartotta: 1. A határokon túlra került nemzetiségeket meg kell győzni arról, hogy ha visszakerülnek Magyarországhoz, szabadon használhatják nyelvüket az oktatásban és a közigazgatásban is, s kultúrájuk ápolása elé az állam nem gördít akadályokat. 2. Meg kell győzni a civilizált világot arról, hogy Magyarországon nem fognak kiújulni a nemzetiségi harcok. 3. A magyar államnak valóban szívén kell viselnie állampolgárai szabadságát és jogegyenlőségét.

A könyvismertetésre (elutasítóan) reagált Berzeviczy Albert, az MTA elnöke, majd pedig Berzeviczy cikkére maga a szerző, Domokos László.⁵² Itt véget is ért volna a polémia, ha Teleki nem kapcsolódik be a szóváltásba, s nem fogalmazza meg a maga provokatív, a politikai elit számára már nem ismeretlen tételét a nemzetközi kisebbségvédelem rendszerével kapcsolatban.⁵³ Így aztán végül egy 16 hozzászólásból álló vita kerekedett a recenzióból, amelynek

⁴⁸ Tilkovszky, 1980. 133.

⁴⁹ A budapesti német követ szerint a memorandumot Pataky Tibor fogalmazta, de Bethlen István több ponton is kiegészítette a szöveget. L. Tilkovszky – Weidinger, 2003. 1335.

⁵⁰ Ungarische Bücher. *Pester Lloyd – Morgenblatt*, 1931. február 2. 1–2.

⁵¹ Domokos László: *Magyar feltámadás. A revíziós gondolat útja itthon és a külföldön*. Budapest: Pfeifer F., 1930.

⁵² Dr. v. Berzeviczy, Albert: Retrospektive Nationalitätenpolitik. *Pester Lloyd – Morgenblatt*, 1931. február 8. 1–2.; Domokos, Ladislaus: Unsere Nationalitätenpolitik vor dem Weltaeropag. *Pester Lloyd – Morgenblatt*, 1931. február 15. 3–4.

⁵³ Teleki, 1938. február 18.

cikkei a *Pester Lloyd*-ban (10) és a magyarországi németek hetilapjában, a *Sonntagsblatt*-ban (6) jelentek meg.⁵⁴ (Nem kétséges, hogy a német vezetők azért foglalkoztak a kérdéssel a *Sonntagsblatt* hasábjain is, hogy a vidéken, falvakban élő olvasóik is értesülhessenek a vitáról.) Teleki cikke után a hozzászólások nagy része – Berzeviczyn kívül – lényegében nem foglalkozott Domokos könyvével, s kizárólag a kisebbségek osztályozására, valamint a volt miniszterelnök abból levont következtetéseire reagált, a magyar politikai elit nemzetiségekkel kapcsolatos álláspontját sejtve mögötte.

Teleki a Berzeviczy és Domokos között zajló, a nemzetiségpolitikát illető vita csupán egy lehetséges aspektusára tért ki, nevezetesen a kisebbségek „karakterük” alapján történő besorolhatóságára, s az abból levonható következtetésekre. Leegyszerűsítőnek és életidegennek tartotta a szakirodalomban gyakran megjelenő osztályozásokat: nemzeti és vallási kisebbségek; az államalkotó néppel szimpatizálók és azzal nem szimpatizálók; anyaországgal rendelkezők és azzal nem rendelkezők; határ mentén élők és az anyaországtól földrajzilag távol elhelyezkedők; saját akaratukból kisebbséggé válók és akaratuk ellenére azzá lettek; nemzetközi jog által elismertek és el nem ismertek. Az I. világháborút követő rendezés kisebbségvédelmi dokumentumait is mesterséges, az organikus fejlődést figyelmen kívül hagyó, egy kaptafára készült szabályozásnak tartotta, mivel azok nem vetettek számot a sok évszázados, eltérő fejlődés következményeivel. Az általa javasolt – hangsúlyozottan nem tökéletes – felosztás szerint háromféle kisebbséget volt érdemes megkülönböztetni egymástól.

Az első csoportba az ún. *hagyományos kisebbségek* tartoztak, amelyek történelmi korszakokban mérhető idők óta együtt éltek az államalkotó néppel, mégis sikeresen megőrizték nemzeti mivoltukat, kultúrájukat és esetleg nyelvüket is. Számításai szerint Európában 10-11 millió személy tartozott ebbe a csoportba, többek között a katalánok, bretonok, flamandok és a felvidéki szlovákok. A második kategóriába azok az összesen 2-2,5 millió főt számláló kisebbségek tartoztak, amelyek önként, kényszer nélkül vándoroltak be az adott

⁵⁴ *Pester Lloyd* szerkesztősége (2), *Sonntagsblatt* szerkesztősége (1), Ladislaus Domokos (2), Dr. Albert v. Berzeviczy (2), Graf Paul Teleki (2), Dr. Gustav Gratz (1), Jakob Bleyer (2), Árpád Török (2), Lorenz Landgraf (1), Dr. Artur v. Balogh (1).

országokba, s jórészt sikerült megőrizniük nemzeti sajátosságait. (Magyarországi németek jó része, az alföldi románok mintegy fele.) Harmadsorban pedig a *kényszerkisebbségek* csoportja jelentős részben az I. világháborút lezáró békeszerződések határváltoztatási gyakorlatának eredményeként keletkezett. Teleki 15-16 millió embert sorolt ide, a régebbi időkből pedig csupán a lotaringiai franciákat s a németországi dánokat.⁵⁵

A fenti kategorizálás feltehetően nem váltott volna ki nagyobb visszhangot, de Teleki alaptétele úgy hangzott, hogy mivel ahány kisebbség létezik, annyi árnyalatról beszélhetünk, ezért a kisebbségi kérdést nem szabad sablon szerint kezelni, ahogy ezt tették a béke- és kisebbségi szerződések kidolgozói. Ezzel a kijelentéssel pedig az aktuálpolitika terepére lépett. A hagyományos és az önkéntes kisebbségeknek szerinte nem volt szükségük „mesterséges jogi védelemre” – értsd: nemzetközi kisebbségvédelemre. Előbbieknek azért, mert a több évszázados együttélés ellenére is megőrizték sajátosságaikat, s egy mesterséges szabályozás figyelmen kívül hagyná az évszázados együttélést, a népek egymással, tájegységekkel való összetartozását, a közös szokásokat, a műveltségi fokot, ami talán még szorosabb összekötő szál, mint a nyelvrokonság vagy a nyelvi közösség. Az önkéntes kisebbségeknek egyszerűen azért nem járt szerinte védelem, mert amikor azok új hazát választottak, önkéntesen vetették magukat alá az érintett állam törvényeinek. Teleki teljes figyelme és megértése a kényszerkisebbségek felé irányult, az ő esetükben racionális döntésnek tartotta a nemzetközi jogi védelmet, mivel ők akaratuk ellenére kerültek egy másik állam fennhatósága alá, többnyire nem ismerték ezen országok törvényeit és nyelvét, s ezáltal (is) nehezebb sorba kerültek, mint amilyenben korábban éltek.

Okfejtése végén felvetette, hogy nem a Népszövetségnek, hanem egy európai szervnek kellene foglalkoznia a nemzetközi jogi szabályozás kérdésével, mégpedig úgy, hogy különbséget tesz a fenti három kategóriába tartozók között. Végezetül pedig leszögezte, hogy nem lehet a magyarországi és szomszédállamokban élő kisebbségek

⁵⁵ Ezeken kívül szerinte volt még 1 millió olyan önkéntes kisebbségi, akik félig-meddig már hagyományossá váltak, 1 millió olyan, akik kényszerkisebbséggé váltak, 7 millió kényszerkisebbségi, akik egyúttal hagyományosnak is tekinthetők (elzásziak, lengyelországi fehéroroszkok, csehországi németek stb). Teleki, 1938. február 18. 1.

helyzetét összehasonlítani, mert a Magyarországon élők hagyományos vagy önkéntes kisebbségek, míg a határok túloldalán jobbára kényszerkisebbségek élnek. Ennek a ténynek pedig egy esetleges új, európai jogi szabályozásban le kell majd csapódnia.

Teleki a húszas években többször kifejtette már ezt a nézetét, de ilyen részletességgel, s ami fő, ekkora nyilvánosság előtt még sohasem. A cikkben is említette, hogy 1921-ben egy williamstowni előadásában már kitért erre a problematikára.⁵⁶ Arról is maradtak feljegyzések, hogy 1923-ban a német külügyminisztérium munkatársai előtt ebben a szellemben beszélt a kisebbségek jogállásáról.⁵⁷ De a numerus clausus módosításának 1928. március 13-i felsőházi vitáján is előhozta téziséit a törvénymódosítás ellen érvelve.⁵⁸ Egy évre rá pedig a bresloui egyetemen tartott előadásában tért ki a kisebbségvédelem kérdésére, hasonló érvekkel.⁵⁹

Az bizonyos, hogy a magyarországi németek vezetői ekkorra már ismerték Teleki álláspontját. Gratz Gusztáv egykori külügyminiszter, a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE) hivatalos, a kormány bizalmát élvező vezetője nyilvánosan állást is foglalt Teleki elképzeléseivel szemben. 1929. augusztus 20-án, a szervezet éves közgyűlésén tartott beszédében ugyanis – Teleki nevének említése nélkül – utalt arra, hogy tarthatatlan az az álláspont, amely szerint csak azon kisebbségek jogosultak nemzetközi védelemre, amelyek az országhatárok elmozdulása folytán kerültek kisebbségi helyzetbe.⁶⁰ Nem meglepő tehát, hogy a Teleki-cikk fogadtatása az MNNE hozzászóló vezetői, befolyásos aktivistái részéről egyértelműen negatív volt, de az erdélyi magyar jogtudós, az Európai Nemzetiségi Kongresszus rendszeres magyar

⁵⁶ A nemzetiségi kérdéstről tartott előadását lásd Count Teleki, Paul: *The Evolution of Hungary and its Place in European History*. New York: The Macmillan Company, 1923. 211–243.

⁵⁷ Tilkovszky: Németország és a magyarországi német kisebbség. 1921–1924. *Századok*, 1978/1. 3–48. 34.

⁵⁸ *Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának naplója*. II. Budapest: Athenaeum, 1928. 110.

⁵⁹ Teleki Pál: Időszerű nemzetközi kérdések a politikai földrajz megvilágításában. In: Teleki Pál (szerk.): *Európáról és Magyarországról*. Budapest: Athenaeum, 1934. 84.

⁶⁰ Gratz, Gustav: Die Assimilationsbestrebungen. (Rede, gehalten in der Jahresversammlung des U. D. V. am 20. August 1929. In: Gustav Gratz: *Deutschungarische Probleme*. Budapest: Neues Sonntagsblatt, 1938. 118.

delegáltja, Balogh Arthur is megkérdőjelezte a politikus tételének megalapozottságát és megvalósíthatóságát.⁶¹

A hozzászólók több ponton is kikezdték Teleki érvelését. Bár eszmefuttatását nem nevezték „akadémikusnak”, kétség sem fér hozzá, hogy olyan megközelítésnek tartották, amit már rég meghaladott az idő. Gratz, Bleyer, de Balogh is utalt arra, hogy mind a három típusba tartozó kisebbségnek lehet – s az esetek többségében van is – igénye arra, hogy népisége ápolásának lehetőségét törvények garantálják, különösen az I. világháború befejezése óta.⁶² Török Árpád pedig egyenesen óvott attól, hogy a hatalmi viszonyokat jogforrásnak ismerjék el a kisebbségi kérdésben, mint ahogy azt Teleki sugallja.⁶³ Balogh a helyzetet leegyszerűsítve foglalta össze, amikor leszögezte, hogy (tetszik vagy sem) csak egyféle nemzetközi jogvédelem létezik, s az nem tesz különbséget kisebbség és kisebbség között. Az államoknak pedig kötelességük betartani a nemzetközi szerződéseket. Egy megjegyzése azonban később kissé félrevitte a vitát. Azt a kitételét ugyanis, mely szerint egyedül a kisebbségen áll, hogy kíván-e élni az állam által kötelezően biztosítandó jogosítványokkal, a már felpaprikázott hangulatban lévő Bleyer félreértelmezte, s azt sugallta, hogy ezzel Balogh valójában nyitva hagyna egy kiskaput az államok akaratérvényesítése előtt.⁶⁴

Teleki érvelését kritikusai nem tekintették koherensnek, mivel figyelmen kívül hagyta a kérdés néhány aspektusát, s ez szerintük eleve megkérdőjelezte végkövetkeztetésének helyességét. Gratz finom iróniával, Bleyer a maga direkt stílusában hívta fel a figyelmet arra a tényre, hogy Teleki átsiklott azon a lehetőségen, hogy az idő múlásával megváltozhat a többségi nemzet kisebbségekhez való hozzáállása. Ebben az esetben pedig borul az elméletnek az a része, hogy a tradicionális (és önkéntes) kisebbségeknek ne lenne szükségé

⁶¹ Dr. v. Balogh, Artur: Der Minderheitenschutz und die Entstehungsart der Minderheiten. *Pester Lloyd – Morgenblatt*, 1931. április 3. 4.

⁶² Dr. Gratz, Gustav: Minderheitsfrage und Minderheitsrecht. *Pester Lloyd – Morgenblatt*, 1931. február 20. 2.; Prof. Bleyer, Jakob: „Traditionelle, freiwillige und Zwangsminderheiten”. *Pester Lloyd – Morgenblatt*, 1931. február 21. 2.

⁶³ Török, Árpád: Grundsätzliches zur Minderheitendebatte im Pester Lloyd. *Sonntagsblatt*, 1931. március 8. 1–3.

⁶⁴ Bleyer, Jakob: Minderheitenkategorien und Minderheitenschutz. *Sonntagsblatt*, 1931. április 12. 1–2.

védelemre.⁶⁵ A magyar nemzetiségpolitikában erre az időre már mélyen csalódott Bleyer pedig nem finomkodott: kijelentette, hogy a magyarországi németek és a többségi nép között az elmúlt évtizedekben igenis megváltoztak a viszonyok, s egyértelmű asszimilációs törekvések mutathatók ki a többségi nemzet részéről. Ugyanakkor a világháború után a kisebbség is kezdte magát megszervezni, népi öntudatra ébredt, s ezért már igényt tart, s igényt is fog tartani a védelemre.⁶⁶

A kategorizálás nehézségeire Gratz és Bleyer is felhívta a figyelmet. Arra a tényre például, hogy a ma már tradicionális kisebbségnek számító közösségek mindegyike egykor kényszerkisebbség volt. A Teleki-által kialakított rendszerből tehát mindenképpen hiányzik annak az időtávnak a megadása, amikortól kezdve – ha úgy tetszik, ahány év együttélés után – tradicionálisnak tekinthető egy kisebbség.⁶⁷ A másik problematikus kérdés az esetleges határváltoztatásokkal állna elő: ha a német kisebbségek például visszakerülnének Magyarországhoz, akkor ők kétszeres önkéntes kisebbségek lennének, s – Teleki javaslata szerint – nem járna nekik a nemzetközi jogvédelem, azok után, hogy a szomszéd államokban az megillette őket.⁶⁸

A hozzászólók kerülték a személyeskedést, s érvekkel próbálták meg Teleki tételeit cáfolni. Bleyer azonban nem állta meg, hogy oda-oda ne szúrjon Telekinek azzal, hogy szerinte a gróf a konzervatív, háború előtti generáció hozzáállásával közelít a kisebbségi kérdéshez, s nem veszi tudomásul, hogy a helyzet az idők során gyökeresen megváltozott.⁶⁹ A *Sonntagsblatt* vezércikkében (amit vagy ő személyesen, vagy a főszerkesztő, Johann Faul-Farkas írt) egyenesen azon elmélkedett, hogy mi volt Teleki valódi szándéka ezzel a cikkel, s arra jutott, hogy valamilyen konkrét politikai cél húzódnhatott meg a publikálás mögött. Teleki elméletét „szó- és gondolatmágiának” nevezte, amely semmi biztatót nem ígért a felvidéki szlovákoknak és a szomszéd államokban élő németeknek.⁷⁰

⁶⁵ Gratz, 1931. 2.

⁶⁶ Bleyer, 1931. február 21. 2.

⁶⁷ Gratz, 1931. 2.

⁶⁸ Bleyer, 1931. február 21. 2.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ Eine lehrreiche Minderheitendebatte. *Sonntagsblatt*, 1931. március 1. 1.

Teleki Gratz, majd Bleyer cikkének megjelenése után viszontválaszban reagált képviselőtársai fenntartásaira.⁷¹ (A vitát ezután a maga részéről lezártak tekintette, a többi szereplő érveire már nem reagált.) Álláspontját továbbra is fenntartotta, de igyekezett tompítani kijelentéseinek élett, s hangsúlyozta, hogy érvelésében csupán arra kívánta felhívni a figyelmet, hogy mekkora problémát jelent a kényszerkisebbségek *hatékony* védelmének hiánya. Mivel a hagyományos és önkéntes kisebbségek – minden problémájuk ellenére – nem kerültek új állami főhatalom alá, nem szakadt meg organikus fejlődésük gazdasági, társadalmi és szociális téren, valamint a többségi nemzethez fűződő viszonyukban, ezért *kevésbé is igénylik* a nemzetközi védelmet. Az egy séma szerinti nemzetközi védelem pedig gyengíti az előbbieket érdekvégyesítési lehetőségeit. Az „organikus fejlődés” misztifikálása mellett azonban arra nem tért ki, hogy – organikus fejlődés ide, organikus fejlődés oda –, Magyarországon (is) a 19. század utolsó negyedétől egyre inkább teret nyert az etnocentrikus nemzetszemlélet, annak minden következményével együtt. Teleki arra sem tett kísérletet, hogy felvázolja, milyen legitím eszközök állnak a hagyományos és önkéntes kisebbségek rendelkezésére egy nemzetiesítő állam érdekeiket sértő törekvéseivel szemben. Márpedig ebben az időszakban a régió valamennyi állama hasonló stratégiát folytatott kisebbségeivel szemben.

Teleki cikke kapcsán az egyik legfontosabb kérdést a *Sonntagsblatt* vezércikkének írója (valószínűleg maga Bleyer) tette fel 1931. március 1-én. Nevezetesen, hogy mi volt Teleki *valódi* szándéka a provokatív cikk megjelentetésével? A szerző azt sejtette, hogy politikai szándékok álltak az első olvasatra teoretikusnak tűnő cikk publikálásának hátterében.⁷² (Ebből is sejthető, hogy maga Bleyer írta a cikket, hiszen ő már egy Bethlennel való februári tárgyaláson tudomást szerzett arról, hogy a Berlinnek szánt magyar memorandum lényegében elkészült.)⁷³ Bleyer elég hosszú ideje forgolódott már a politika első vonalában ahhoz, hogy gyanakodjon Teleki identitásának kétség kívül fontos, tudományt gyakorló elemének előtérbe helyezése miatt, hiszen tisztában volt azzal, hogy a

⁷¹ Graf Teleki, Paul: Noch ein Wort zur Minderheitenfrage. *Pester Lloyd – Morgenblatt*, 1931. február. 22. 5.

⁷² Eine lehrreiche, 1931. 1.

⁷³ Tilkovszky, 1980. 132.

kétségkívül nemzetközileg is elismert tudós Magyarország egyik legbefolyásosabb politikusa, a revízió talán legfontosabb ideológusa.⁷⁴

A vita végül nem érte el a magyarországi magyar nyelvű sajtó ingerküszöbét. Romániában Jakabffy Elemér lapjai, a *Magyar Kisebbség* és a *Glasul Minorităților (Stimme der Minderheiten)* összefoglalták a hozzászólásokat, pontosabban Teleki, Gratz és Bleyer cikkeit – kommentár nélkül.⁷⁵ A *Nation und Staat*, az Európai Német Népcsoportok Szövetségének folyóirata pedig két, kritikus hangvételű, Teleki és Berzeviczy álláspontját elfogadhatatlannak tartó cikkben ismertette a vitát 1931. márciusi és májusi számaiban.⁷⁶ Az MTI által szemlézett szomszéd államokban megjelenő napi sajtó közül a csehszlovák *Právo Lidu*, a *Ceskoslovenska Republika* és a *Slovenský denník* is ismertette Teleki cikkét, a magyar állam és politikai gondolkodás nemzetiségekkel szembeni tipikus, antidemokratikus megnyilvánulásának nevezve azt.⁷⁷

Teleki véleménye a vita hatására sem változott. 1937-ben, a felsőház költségvetési vitájában, majd két évre rá, immár vallás- és közoktatásügyi miniszterként egy interpellációra adott válaszában lényegében változatlanul adta vissza a hat évvel korábban a *Pester Lloyd*-nak eljuttatott cikk fő tételeit.⁷⁸

Magyar memorandum – német válasz

A magyar miniszterelnökség februárban állította össze a kisebbségi kérdésben képviselt magyar álláspont összefoglalását. A fogalmazványt állítólag Pataky Tibor készítette, de a budapesti német

⁷⁴ Ablonczy, 2005. 225–241.

⁷⁵ Albrecht Ferenc: „Tradicionális, önkéntes és kényszerkisebbségek” (Egy érdekes eszmecsere). *Magyar Kisebbség*, 1931. március 16. 222–228.; Traditionelle, freiwillige und Zwangsminderheiten. *Glasul Minorităților*, 1931. március. 83–101.

⁷⁶ Dr. Sch.: Die Lage – Ungarn. *Nation und Staat*, 1931. március. 406–407.; Dr. Sch.: Die Lage – Ungarn. *Nation und Staat*, 1931. május. 563–565.

⁷⁷ MTI, Bizalmas értesítések, 1931. február 21. 1.; MTI, Csehországi és felvidéki lapszemle, 1931. február 20., 22., 1931. február 23., 28. L. <http://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1> (letöltés ideje: 2017. január 15.)

⁷⁸ *Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának naplója. II.* Budapest: Athenaeum, 1937. 294.; *Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. XXI.* Budapest: Athenaeum, 1939. 449.

követ szerint több helyen maga Bethlen is kiegészítette a szöveget.⁷⁹ A terjedelmes memorandum első része a magyarországi kisebbségekkel és a magyar nemzetiségpolitika jellemzőivel, fő törekvéseivel foglalkozott, míg a második a magyar és német kisebbségek cseh-szlovákiai, jugoszláviai és romániai helyzetét vetette össze, s kitért a kisebbségi csoportok együttműködésének előfeltételeire, akadályaira, valamint szükségességének indokaira. Míg az első rész a német kormány megnyugtatótását célozta, a második azt kívánta elérni, hogy a Wilhelmstrasse gyakoroljon nyomást a német politikai szervezetre a magyarokkal való mélyebb együttműködés megteremtése érdekében.

A magyar nemzetiségpolitikával foglalkozó részben az érvrendszer fontos elemét képezte Teleki tézise, ezért annak egyes elemei több helyen is felbukkantak a szövegben. Így felütésként mindjárt a memorandum elején, a történelmi visszapillantásban: „Hangsúlyozni kell, hogy a mai magyarországi kisebbségek önkéntes bevándorlótól származó kisebbségek. Ebből logikusan következik, de történelmi adatokkal is megerősíthető, hogy elődeik kedvezőtlenebb politikai viszonyok és gazdasági életfeltételek közül kedvezőbbek közé kerültek, amikor a magyarság számukra messzemenő kedvezmények mellett adta meg a vendégjogot a mai területeken.”⁸⁰ De a végkövetkeztetésekben is feltűnik Teleki álláspontja: „Mindezek a tények egyidejűleg bizonyítják, hogy az egyes kisebbségek helyzetét nem szabad mechanikusan felállított szempontok szerint megítélni, és hogy ilyen módon a politikai célkitűzés is helytelen kell, hogy legyen.”⁸¹

A kézirat összeállításának véglegesítésével párhuzamosan zajlott a Teleki cikke körül örvénylő vita első szakasza. Az elkészült memorandumot Gratz Gusztáv is kézhez kapta, s bár annak szellemével, valamint a magyar állásponttal többé-kevésbé azonosult, kifejezetten helytelennek tartotta, hogy az emlékirat Teleki elméletét a hivatalos magyar álláspont szintjére emelte.⁸² Amellett ugyanis, hogy ő sem értett egyet vele, a *Pester Lloyd*-ban zajló pengeváltásból pontosan

⁷⁹ Tilkovszky – Weidinger, 2003. 1335.

⁸⁰ Uo. 1344.

⁸¹ Uo. 1359.

⁸² Uo. 1336.

tudta, hogy a magyarországi németek vezetői szemében vörös posztónak számít a volt miniszterelnök tézise.

A német válasz be is igazolta Gratz aggodalmát. Berlin ugyanis határozottan, sőt kioktatóan visszautasította az önkéntes és kényszerkisebbségek ilyen jellegű megkülönböztetését. „Ez a különbségtétel lényegében egybevág azzal a magyar közélet jelentékeny része által felvállalt próbálkozással, hogy a történelmi keletkezés különbözőségére hivatkozva különbséget tegyen 'sors-' és 'kényszerkisebbség' között. A kisebbségek ezen akadémikusnak tetsző megkülönböztetéséből azonban nem vonható le az a következtetés, hogy az önkéntes kisebbségnek nincs igénye államon belüli jogvédelemre, mert más feltételek között kezdhette életét egy idegen népben, mint egy kényszerkisebbség.”⁸³ Bár a fennmaradt német iratok között nincs utalás a *Pester Lloyd*-ban zajló vitára, a budapesti német követ (s így Berlin) minden bizonnyal értesült róla, ha mástól nem, akkor magától Bleyertől, s így a kézirat megszövegezői biztosan ismerték Teleki magyarországi német kritikusainak véleményét.

A magyar memorandum romániai helyzettel foglalkozó része több bekezdést is szentelt Rudolf Brandsch személyének, benne a német-magyar együttműködés egyik legfontosabb kerékkötőjét látva és láttatva.⁸⁴ Külön kitért a *Veszedelemes barátok* című cikkeire, amelyben a magyarokat irredenta, a németeket pedig lojális kisebbségként határozta meg. Arról azonban – feltehetően Teleki kategorizálása miatt – hallgatott, hogy a Brandsch-féle, szintén hármas felosztás a szerző szerint elfogadható módon együtt járhatott volna a kisebbségek jogainak különböző szabályozásával. A német külügyminisztérium eljuttatta a memorandumot a három országban állomásozó követeihez, s arra kérte őket, hogy véleményezzék, sőt a német kisebbségek egy-egy vezető politikusával véleményeztessék a velük kapcsolatban megfogalmazott magyar helyzetértékelést és állításokat.⁸⁵ Hans Otto Roth és Kirchholtes követ is azt az álláspontot képviselte, hogy bár Brandsch megállapításaiban volt némi igazság, végzetes hiba volt érveit a nyilvánosság elé tárni. Bár Brandsch és a magyarok személyes viszonyát végérvényesen megromlottnak

⁸³ Tilkovszky – Weidinger, 2004. 195.

⁸⁴ Uo. 179–181.

⁸⁵ *Freytag Kirchholtes, bukaresti német követnek*. Berlin, 1931. március 17. PA AA, RAV Bukarest, 156. Számozatlan.

tartották mindketten, meg voltak győződve arról, hogy ez nem fogja tovább mérgezni a német-magyar viszonyt.⁸⁶ A Wilhelmstrasse végül a memorandumra adott válaszában nem reflektált a Brandschügyre.

A memorandumnak és az arra adott német válasznak végül nem lett gyakorlati következménye. A döcögve induló egyeztetések el sem jutottak a komoly tárgyalásokig. Berlin és Budapest alapállása annyira különbözött ebben a kérdésben, hogy valójában nem volt reális esély a kisebbségekkel kapcsolatos politikák összehangolására.

*

A kisebbségek kategorizálásának fentebb vizsgált kísérletei nem közvetlen politikai hatásuk miatt érdekesek és fontosak, hanem azért, mert a megfogalmazott tézisekből, és az ezek által generált reakciókból jól kirajzolódik egyrészt a magyar nemzetiségpolitika magyarországi németekkel kapcsolatos elméleti alapállása, az érintett kisebbség ezzel homlokegyenest ellentétes helyzetértékelése és jövőképe, másrészt a szomszéd államokban élő németek és magyarok koránt sem felhőtlen, gyakran feszültségekkel terhelt viszonya. A csaknem egy időben lezajlott viták egyúttal rámutatnak a magyar kormány kisebbségekkel kapcsolatos törekvéseinek kétarcúságára is: míg nemzetiségeivel szemben nemzetiesítő államként lépett fel, a szomszéd államokhoz került német kisebbségektől elvárta, hogy azok politikai, gazdasági és kulturális érdekeiket alárendeljék a majdani revízió gondolatának, s ezzel sorsukat szorosan a magyar kisebbségek sorsához kössék.

Felhasznált irodalom

Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Budapest: Osiris, 2005.

Akten zur deutschen auswärtigen Politik (ADAP) 1918-1945. Serie A, Band XII.; Serie B, Band XVI.

⁸⁶ *Kirchholtes, bukaresti német követ a német külügyminisztériumnak*. Bukarest, 1931. május 4. PA AA, R 73652, számozatlan.

- Albrecht Ferenc: „Tradicionális, önkéntes és kényszerkisebbségek” (Egy érdekes eszmecsere). *Magyar Kisebbség*, 1931. március 16. 222-228.
- Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának naplója. II. Budapest: Athenaeum, 1928.
- Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának naplója. II. Budapest: Athenaeum, 1937.
- Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. XXI. Budapest: Athenaeum, 1939.
- Dr. v. Balogh, Artur: Der Minderheitenschutz und die Entstehungsart der Minderheiten. *Pester Lloyd – Morgenblatt*, 1931. április 3. 4.
- Bamberger-Stemmann, Sabine: *Der Europäische Nationalitätenkongreß 1925 bis 1938. Nationale Minderheiten zwischen Lobbyistentum und Großmachtinteressen*. Marburg: Verlag Herder-Institut, 2000.
- Dr. v. Berzeviczy, Albert: Retrospektive Nationalitätenpolitik. *Pester Lloyd – Morgenblatt*, 1931. február 8. 1–2.
- Prof. Bleyer, Jakob: „Traditionelle, freiwillige und Zwangsminderheiten” *Pester Lloyd – Morgenblatt*, 1931. február 21. 2–3.
- Bleyer, Jakob: Minderheitenkategorien und Minderheitenschutz. *Sonntagsblatt*, 1931. április 12. 1–2.
- Brandsch, Rudolf: Gefährliche Freunde. *Bukarester Tageblatt*, 1930. december 4.
- Domokos László: *Magyar feltámadás. A revíziós gondolat útja itthon és a külföldön*. Budapest: Pfeifer F., 1930.
- Domokos, Ladislaus: Unsere Nationalitätenpolitik vor dem Weltaeropag. *Pester Lloyd – Morgenblatt*, 1931. február 15. 3–4.
- Eiler Ferenc: *Kisebbségvédelem és Revízió. Magyar törekvések az európai Nemzetiségi Kongresszuson (1925–1939)* Budapest: Gondolat, 2007.

- Eine lehrreiche Minderheitendebatte. *Sonntagsblatt*, 1931. március 1. 1–4.
- Erklärung der Deutschen Partei. *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt*, 1930. december 23. 1.
- Glass, Hildrun: *Zerbrochene Nachbarschaft. Das deutsch-jüdische Verhältnis in Rumänien (1918–1938)*. München: R. Oldenbourg Verlag, 1996.
- Gratz, Gustav: Die Assimilationsbestrebungen. (Rede, gehalten in der Jahresversammlung des U. D. V. am 20. August 1929. In: Gustav Gratz: *Deutschungarische Probleme*. Budapest: Neues Sonntagsblatt, 1938. 115–126.
- Dr. Gratz, Gustav: Minderheitsfrage und Minderheitsrecht. *Pester Lloyd – Morgenblatt*, 1931. február 20. 2–3.
- Dr. Jakabffy, Elemér: „Gefährliche Freunde” oder gefährlicher Freund? *Glasul Minorităților*, 1931. január. 1–8.
- Jancsó Benedek: Romániai német politika a Maniu-kormány alatt. *Magyar Szemle*, 1929/1–4. 260–263.
- Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarország politikai története 1918. dec. 1-től 1940. aug. 30-ig*. Budapest: Studium, 1941.
- Neugeboren, Emil: *Unsächsisches Führertum: eine Abrechnung mit Rudolf Brandsch*. Hermannstadt: Schlosser, 1933.
- Popa, Klaus (Hrsg.): *Die Rumäniendeutschen zwischen Demokratie und Diktatur. Der politische Nachlass von Hans Otto Roth 1919–1951*. Frankfurt am Main: Lang Verlag, 2003.
- Sajti Enikő: A jugoszláviai magyarok politikai szervezkedésének lehetőségei és korlátai 1918–1941. *Regio*, 1997/2. 3–31.
- Dr. Sch.: Die Lage – Ungarn. *Nation und Staat*, 1931. március. 406–407.
- Dr. Sch.: Die Lage – Ungarn. *Nation und Staat*, 1931. május. 563–565.
- Seewann, Gerhard: *Geschichte der Deutschen in Ungarn. Band 2: 1860 bis 2006*. Marburg: Verlag Herder-Institut, 2012.

- Sitzungsbericht des Kongresses der Organisierten Nationalen Gruppen in den Staaten Europas: Genf 1928.* Wien – Leipzig: Braumüller, 1928.
- Spannenberger, Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között 1938–1944.* Budapest: Lucidus Kiadó, 2005.
- Graf Teleki, Paul: Traditionelle, freiwillige und Zwangsminderheiten. *Pester Lloyd – Morgenblatt*, 1931. február 18. 1-2.
- Graf Teleki, Paul: Noch ein Wort zur Minderheitenfrage. *Pester Lloyd – Morgenblatt*, 1931. február. 22. 5.
- Count Teleki, Paul: *The Evolution of Hungary and its Place in European History.* New York: The Macmillan Company, 1923.
- Teleki Pál: Időszerű nemzetközi kérdések a politikai földrajz megvilágításában. In: Teleki Pál (szerk.): *Európáról és Magyarországról.* Budapest: Athenaeum, 1934. 72–94.
- Tilkovszky Loránt: Nemzetiségi anyanyelvű oktatás Magyarországon a katolikus elemi népiskolákban. 1919–1944. *Századok*, 1995/6. 1251–1274.
- Tilkovszky Loránt: A weimari Németország és a Duna-medence német kisebbségei. *Századok*, 1980/2. 201–228.
- Tilkovszky: Németország és a magyarországi német kisebbség, 1921-1924. *Századok*, 1978/1. 3–48.
- Tilkovszky, Loránt: Die Entfaltung der Krise der deutschen Bewegung in Ungarn (1930-1932.). *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1980/1–2. 105–165.
- Tilkovszky Loránt – Weidinger Melinda: Magyar memorandum és német válasz. I–II. *Századok*, 2003/6. 1333–1364.; *Századok*, 2004/1. 159–206.
- Török, Árpád: Grundsätzliches zur Minderheitendebatte im Pester Lloyd. *Sonntagsblatt*, 1931. március 8. 1–3.
- Traditionelle, freiwillige und Zwangsminderheiten. *Glasul Minorităților*, 1931. március. 83-101.

Ungarische Bücher. *Pester Lloyd – Morgenblatt*, 1931. február 2. 1-2.

Zum Dritten Mal! *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt*, 1931. január 11. 1-2.

MTI Bizalmas értesítések, MTI Csehországi és felvidéki lapszemle.
<http://archiv1920-1944.mti.hu>

Politisches Archiv des Auswärtigen Amts [A Német Külügyminisztérium Politikai Levéltára]

Budapesti követség iratai

Bukaresti Követség iratai

Belgrádi követség iratai

Politikai Osztály iratai

Magyarország

Románia

The attempt to categorize minorities. A political weapon in the Hungarian-German relations (1930-1931)
by Ferenc Eiler

The paper attempts to point out two neuralgic issues in the German-Hungarian relations in the interwar period: the situation of the German minority in Hungary, and the problematic cooperation between the German and Hungarian minorities in the neighboring states of Hungary. The research is based on the analysis of two contemporary newspaper debates from the interwar period.

Keywords: Pál Teleki, Rudolf Brandsch, voluntary minorities, involuntary minorities, minority protection, League of Nations